

գումարութիւն նոյն ժողովքին առաջարկութիւն թէ երկրորդական անձանց ստորագրութեամբ ղսկեբերան Նիկեոյեցոյն եւ միանգամայն աղքատաց համար քարաշէն դպրատուն եւ երկու քարաշէն տան շինութեանը համար եղած առաջարկութեան վրայք Աղքատանոցի ինստիտուտը Աղաներուն կարծիքը արդէն անուան ըլլալով՝ ժողովքը վերոյիշեալ առաջարկութիւնը ընող Աղաները հրաւիրելով՝ միասնեղ երկար խորհրդածութիւն ընելէն ետքը՝ միաբան եւ միասնորհաբար նոյն բանին օգտակար եւ Ազգեբնուս խորհրդին որ ըլլալը որոշեց, Նէ որովհետեւ այս շինութեան համար հարկ եղած ստակը Ազգը պիտի վճարէ. ուստի ժողովքը հարկ կը դատէ ընդհանուր Ազգին կարծիքը լսելու, որ եթէ յամենայն այս բանիս գործադրութեանը հասնելու ըլլայ, անշուշտ գրամական օգնութիւնն ալ անպակաս ըլլալով՝ այսպիսի օգտակար գործողութիւնը կը վճարուի. ըստ մեր դատմանը վերոյիշեալ շինութեանը կազմութեանը համար չորս հազար հինգ հարիւր քսակէն առ առաւելն մինչեւ հինգ հազար քսակ պէտք կ'ըլլայ:

«Ժողովքը միաբան որոշողութեան հետ այս ալ հաստատեց՝ թէ Նիկեոյեցոյ շինութեան հետ միասին դպրատունը եւ միանգամայն երկու տան շէնքն ալ միասին պիտի սկսի» (գլ. Ան. 84): 241):

(Ընթերցողիւն) Հ. Ռ Ս Ա Ն Ա Վ. Ս Ր Ա Պ Շ Ո Ն Ն
Միաբան Անտոնեան

ԼԵԶՈՒՆԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԱՆԵՐԵՆ (ԱՆՁԵՐԻՆ) ԼԵԶՈՒԻ
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ*

ՀԱՅՐԵՅԻՐ ԸՆԹԵՆՈՐՈՒՆՈՎ ՆԻ ԲԱՌԵՐՈՒՆՈՎ

Յարեթական լեզուագիտութեան Արխիւն Բ.

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Հոնիւրէն լեւոյն Ժամին (էջ IX—XXIII),

Աղացներէն, աւելի շին՝ քարի լեզուի սեմական լեզուներէ հետ ունեցած ազգակցութեան անսովորական վերամշակումը առաջ բե-

րեց կենդանի խօսուածքների ուսումնասիրութեան հաջող. 2-է կարելի տաճանափակուել լոկ գրական աղբիւրներով, գրական լեզուի յիշատակարաններով, նոյն իսկ եթէ ամենահին ժամանակից լինեն նրանք: Աղացական կենդանի խօսուածքները յաճախ պահում են աւելի հինաւորաց երեւոյթներ, քան թէ վրացական գրականութեան հետագոյն յիշատակարանների լեզուն իսկ: Այս խօսուածքների մանրամասն ուսումնասիրութիւնը ապագայի գործ է տակաւին, սակայն նրանց քննարկների հետ մեր ոյժերի ներածիչ չափ՝ ծանօթանալը պարզել է արդէն՝ որ լոկ վրացերէնի բարբառական նիւթերով բառակաշիւղն անկարելի է:

Կրկնակի հետաքրքրական են վրացերէնի ազգակից լեզուները, որոնք նրա հետ յարեթական մի շինքն են կազմում, այն յարեթական, որը եւ գտնուում է սոհմագրական ազգակցութեան մէջ ուրիշ շինքն սեմականի հետ:

Յարեթական ազգակից լեզուների կրկնակի շահագրգռութիւնը նրա մէջ է, որ նրանք՝ մեկ կողմից վրացերէնի, միւս կողմից՝ սեմականների հետ բաղդատման ժամանակ՝ մեր հնչիւնաբանական օրէնքների կրկնակի ստուգութեան հետաւորութիւն են տալիս: Այս նպատակով ես մտադրութիւն աղղած էի միեգրիկական եւ ճաներէն (լազերէն) լեզուների վրայ, որոնք մինչեւ իմ լազիստան այցելելս թուում էին ինչ իբրեւ երկու բարբառներ մի եւ նոյն լեզուի:

1—80), съ хрестомацією (էջ 81—123) и словаремъ (էջ 125—240) С.-Петербургъ, Типографія Имп. Академіи Наукъ, 1910.

1. Պրոբ. Մառ «յարեթական» բառի աղբիւն է մի ուղի նշանակութիւն, բոլորովին տարբեր միւնէն, այժմ ընդունուածից: Մինչեւ այժմ լեզուագիտութեան մէջ «յարեթական» կամ «յարեթական» էին կոչուում ՆԱՊԵՐՈՒԱԿԱՆ լեզուները: Պրոբ. Մառը սեմականի միացական («կովկասեան») լեզուների երկարամտայն ուսումնասիրութիւնից յետոյ, եկաւ մի սեմականի, որը հնամենի տարբեր է եղածներէր: Դա գտնուում է ազգակցութեան վրացական եւ սեմական լեզուների մէջ, որը թէեւ ոչ այնչափ մերձաւոր է, որքան զուս սեմականի տարբերէն, աւա. մերէն, արաբերէն, հրեերէն՝ լեզուների միջեւ, իսկ այնչափ սեմականի բառակաշիւղի մօտ է, որ կարելի լինի դասել նրանց մի եւ նոյն խմբի՝ նոյնիսկ մի եւ նոյն ընտանիքի մէջ՝ սեմականների հետ: Եթէ վերինները կոչուում են սեմական, առաջինները՝ Ա. Գրիբի հետեւողութեամբ, պիտի կուշտին յարեթական:

Ինչ վերաբերում է հնչեւրոպական լեզուներին, նրանք նոյն ընտանիքի մէջ տեղ չունեն: — Հմատ. Սոմ. Լիւրիցեան «Պրոբ. Մառի» նոր ուսումնասիրութիւնները, «Հանգէս Ամսերայ», 1911, թիւ 12, էջ 750—751: Դա եւ գրքիս II տախտակն է: Դր. Թ.

2. «Մանր» եւ «լազ» բառերի նշանակեան եւ առաջին սկզբնական լինելու մասին տե՛ս: Մառ, Крещеніе

* Материалы по афотическому языковедению. II. Н. Марр, Грамматика чалгского (хавсского) языка (էջ

լեզուների միեգրել-ճանական խումբին կամ ինչպես հարցը բուսականաչափ պարզուած չլինելու պատճառով՝ եւ առաջ անոնում էր, իմբրական լեզուի նկատմամբ սասականում էր իմ մէջ լեզուագիտական հետաքրքրութիւնն այն պատճառով, որ Հայաստանի երկու լեզուների՝ Տայկականի եւ արմենականի յարեթեան կազմի մէջ եւ սկսեցի նշմարել ամենամեծաւոր ազգակցութեան տարբեր հենց միեգրելականի եւ ճաներէնի հետ՝:

армян, грузин, абхазов и апахов С. Григорьев (Арабская версия) из Бау. Вост. Ода. Имп. Русск. Ака. Общ. т. XVI (1905), стр. 155—186, № 1. Изъ похвалъ въ Турецкѣй Академіи въ Изъ. Им. Акад. Наукъ. 1910 стр. 548, 607: Այն-տեղ հիշատարուում է «տարալ-կալան» բառի անհատ-ժեշտութիւնն ու արմենարութիւնը, անք. էջ 548:

1 Ստիպուած եմ կրկնել, որ մի ժամանակ «առաջական» եւ այժմ կենդանի հայերենը, որ հիմք է ծառայել նոր-հայերեն գրական լեզուին, մի առանձին լեզու է, տարբեր մի այլ «Տայկական» լեզուից, իշխանականից, հին Տայկական նախադասութիւններէն լեզուից, որ հին Հայաստանի գրական լեզուի հիմք էր Լայերի միջեւ այժմ այդ իշխանական լեզուն կոչւում են՝ «ըրաւալու» (գրական), եւ սրբոյշխան հին-հայկական գրականութիւնը՝ զուտ հինգեդասական էր, իրեն եւս հակադրութիւնն այսպէս կոչուած՝ «գրաբարբ», իսկ այդպէս իշխանական լեզուն — հասարակ ժողովրդի լեզուն հայեր սովորաբար անուանում են՝ «աշխարհարար» (աշխարհական)։ Սակայն լեզուագիտական յատկապատկան (ստեմիոյժով) մէջ հնոցած գործածեցները (գրաբարբ) գրական, աշխարհարար՝ աշխարհական այլ եւս լին կարող պահուել, նրանք ծնունդ են հին Հայաստանի գրականութեան ճակատաբեր, որը կախում չունէր այս կամ այն լեզուի որակից, իսկ այժմ՝ հայոց գրականութեան կրած փոփոխութիւններից յետոյ, այդ յորդորով մենք արդարացում չունեն խօսած եւ լեզուի եւ գրականի համեմատական բնորոշման տեսակետից եւս։ Նշելով եւս նմանապէս, եւ ճանաչելով իրական յորդոր-լուծմանը՝ «իշխանական», եւ «առաջական», (հասարակ ժողովրդի), նրանք բնորոշում են ոչ թէ լեզուները, այլ Հայաստանի զանազան զատակարգեր հասարակական յարաբերութիւնները, որոնք խօսած էին մեզ հետաքրքրող երկու լեզուներով, այն էլ մի որոշ ժամանակաշրջանում, եւ կարելի է կարծել, որ խօսքը լոկ մի նշան լեզուի երկու-ներեւ մասի է՝ բարձր եւ ցածր, Սլոյ պատմաւոր լեզուագիտական բառակարգութեան մէջ ձուռն է գործադրել երկու գլուխներն ունեցող յորդոր-լուծման, մէկ — աշխարհական ազգային՝ «Տայկական լեզուն», հին Հայաստանի բնականութեան իշխանական խալից ճանաչած նաեւ, այսօրու այ նրա արդիներից, միւսը համեմատելով՝ «արմենական լեզուն» եւ գործադրել՝ առանձինն այսպէս կոչուած՝ հին-Տայկանի որոշման համար, որը որոշ ժամանակամիջոցում եղել է իշխանական եւ ապա գրական, իսկ միւսը՝ այսպէս կոչուած՝ «նոր-Տայկանի» ինքնորոշման համար, որը գլուխ-թիւն ուներ նաեւ հիւնում, այն ժամանակ հասարակ ժողովրդի լեզու էր եւ որոշ ժամանակամիջոցից դուրս է աշխարհական, առհասարակ՝ միակ կենդանի լեզու։ Ի միջի այլոց, հին հայեր իրար հասարակ ժողովրդի լեզու կոչւում են արմենական (իսթական), անս՝ Ն. Մառ, Մառ-Նախախոսութիւն Կ. Ա. Առաքաւորի, «Российскіи имперіи Арменіи» (Գրչիւն և Арменіи Арменіи)՝ «միւս, Յ. Մ. Մ. Սր., 1908, էջ 213)։

Հայկական լեզուն, ինչպէս եւ նրանից պակաս ուսումնասիրուած արմենականը, լոկ մի մեծ թիրիմացութեամբ է ճանաչուում միւր դպրոցին չպատկանող գիտնականներից իբրեւ զուտ հնդեւրոպական. հին դպրոցի հայագետ-ները չեն բերում հայկականի եւ վրացերէնի փաստական ազգակցութիւնը, որովհետեւ հասկացողութիւն չունին վրացերէն լեզուի պատմական քերականութեան մասին, հասկացողութիւն չունին յարեթեան լեզուների համեմատական քերականութեան մասնադասակարգի նշանից հնչու-նաբանութեան մասին, այն ինչ երեւած են եկել նոր փաստեր, որոնք անսկիւղ կերպով հետզհետեւ բաց են անում հայկական լեզուի հենց ինքն յարեթեան կորիքի բարդութեան պատկերը, միտք են ներշնչում, որ հայկական լեզուի մէջ, բաց ի արիականից, շերտաւորուել են մի քանի յարեթեան լեզուներ. այդ պատ-ճառով հայկականի մէջ ոչ միայն որոշուեցին գործարանական (օրգանական) յարեթականութիւններ, այլ եւ հնարաւորութիւն ստացուեց նրանց աւելի ծառիկ բնորոշելու, մերձաւոր նրանց՝ այս կամ այն որոշ յարեթեան լեզուի հետ աւելի մերձաւոր ազգակցութիւն հաստատելու հարցին։ Սլոյ պատմաւոր լեզուագիտաբար մեծ կարիք կար միեգրել եւ ճան նիւթերի։

Այն սակաւը, որ կար մեր տրամադրութեան տակ, հրաւիրում էր ուսումնասիրութիւն-ներ կատարելու լազիկանում, նախ այն պատ-ճառով, որ ժողովուած ճան նիւթերը ոչ միայն թուով շնչին էին, այլ եւ, որ ամենից շատ էր անհնգատացնում՝ յայտնապէս անվստահելի՝ ճաներէնը գրաւում էր նաեւ այն կողմից, որ նրա մէջ աւելի յստակ պիտի պահուէին ուրոյն երեւոյթները, քան թէ միեգրելականի մէջ, միեգրելականը աւելի ուժեղ կերպով է ազգուել վրացերէնից, այստեղ արտայայտուել է վրացերէնի անմիջական գրացիութիւնը եւ նրանց երկարատեւ քաղաքական գերիշխանութիւնը։

Անձնապէս ինձ դէպի ճաներէնն էր գրաւում նաեւ այն, որ յարեթեան լեզուներից եւս

1 1904 թ-ին Զուլեյի ճամբարգութեան ժամանակ եւ փաստորոշ համարներից, որ Պ. Աճաբանի աշխատութեան (Մ. Ի. Adjarian, Étude sur la langue laze, Extrait des Mémoires de la société de linguistique de Paris, 1879, t. X, էջ 145—160, 228—240, 364—409, 405—446, 447—448), լազերէնի նուիրում, պետք է օգտուել ծայրահեղ զգուշութեամբ նաեւ փաստական մասում. (Ն. Մառ. Առաքաւոր յոճանն և Կաթողիկոս և Սաւաթիւ, էջ 30, յաւելումս Живот Григорія Живагянцкаго)։

պէս գիւղական խօսուածքը աւելի յստակ է քաղաքայինը: Թեեւ Բուլիֆիցի Ալի-բեկը չի մտերեւ պնդում էր, որ Բաշ-Քէշը, Աթինի ձորագլխի գիւղին գիւղը, նոյնպէս չի կարող պարենայ ճաներէն լեզուի յստակութեամբ, որպէս եւ Աթինա-Փաքիի քաղաքը: Աթինայի ձորի գիւղերում առհասարակ առաւել կամ պակաս հալում ունեն դէպի տաճկական բառեր ու գարձուածքներ: Ամենալաւ ճաներէն լեզուն, նրա կարծիքով, գտնուում է ծովը եօթ-ութ ժամ հեռու Ֆորտուսայի ձորով: Այստեղ գիւղերում խօսում են ղինջ, առանց տաճկերէն բառերի այնպիսի խառնուրդի, ինչպէս Աթինայի ձորում:

Սալայն առանց տաճկերէն խօսքերի օգնութեան ներկայումս անկարելի է զրոյց անել տաճկաւորանցի լազի հետ նրա մայրենի լեզունով: Այս ինքն չկայ որ լազ, որը առհասարակ լազերէն կամ ճաներէն խօսէր: Արդի լազը ընդունակ է խօսել լոկ ճանական որ եւ է մի խօսուածքով, լաւագոյն դէպքում՝ բարբառով, բայց երբեք՝ ճաներէն լեզուով, որովհետեւ ճաներէն գրականութեան, ընդհանուր մայրենի քաղաքակրթական ու քաղաքական կեանքի բաղադրարարութեամբ, չկայ եւ ընդհանուր ճաներէն լեզու: Երբ ես, ճանական զանազան բարբառներով ու խօսուածքներով միջոցներով օգտուելով, աշխատում էի մաքուր ճաներէն լեզուով զրոյց անել, առանց տաճկական փոխառութիւնների, ինչ չէին հասկանում:

Ցաճկական փոխառութիւնների վերաբերմամբ մի նկատողութիւն. նրանք մեծ մասամբ իր իսկ տաճկականի կողմից փոխ են առած պարսկերէնից, կամ արաբերէնից, մասամբ՝ յունարէնից: Միւս կողմից, ճաներէնին ու տաճկերէնին ընդհանուր խօսքերը ոչ միշտ փոխառութիւն են տաճկերէնից ճաներէն: Բայց այս, հետեւեալը ներով հարուստ հարցը գտնուում է առ այժմ կուսական գրութեան մէջ. Եւ այդ հասկանալի է, քանի որ պոլստիկ բանասիրութեան սովորութիւնների շարունակուող տիրապետութեամբ, մագաղաթի կամ պարփոսի մի կտոր, մեռած բնագրի անընթացանքի մի քանի տողերով, աւելի հետաքրքրութիւն է շարժում գիտնականների մէջ, քան թէ ամենամոխ կենդանի հնու թիւը չնայող քաղաքակրթ աշխարհի ազգութիւնների մագաղաթները՝ կենդանի լեզուագիտական նութիւնի իրանց անսպառ բազմազանութեամբ:

Բայ ի տաճկերէնից, ոչ ազգային լեզու-

ներից ճաներէնի վրայ ազդել է յունարէնը: Յունական բառերը այժմ էլ շատ կան ճաներէնի մէջ, նրանք, պէտք է կարծել, աւելի եւս բազմաթիւ էին, սակայն գուրս են մղուած՝ իրրեւ ճաներէն բառեր, տաճկական խօսքերի կողմից:

Ես տակաւին յոյս եմ կորցնում, որ յարեթեան լեզուները վաղ ուշ բանաւորների գիտնական հետաքրքրութեան առարկայ կը դառնան: Այն ժամանակ մասնագետները ուշագրութիւն կը դարձնեն ճաներէնի վրայ. նրա մէջ գտնուած յունական փոխառութիւնների սեռակետից եւս: Հաս կայրել է, որ յունական փոխառութիւնների թիւը մի քիչ շատ լինի, քան թէ ինչ յաղորդել է հաստատել Բառարանի մէջ, Հարեւանցի թուում միայն յունական հնդիւնների ճաներէն արտասանութեան մի քանի առանձնայատուկութիւններ. — Դ՝ առաջադասուում է ճաներէն Զ ջ, Ս — Պ Կ, կամ օ ի, Է — Ն ջ ֆ, կամ Ե ֆ, փ — փ փ [ս թէ ղի = փ], փ — Յ Կ Կամ Ե Ե: Գոյականներ կամ անականներ օգ վերջաւորութեամբ յայտնուում են Ե օ մ վերջաւորութեամբ, օր՝ տըմետեմ ծերտու — թթուաշ, հեղուկ կերակուր (բառացի՝ ջերմ, համա. Բառարանի մէջ ԾՅԾ), Հետաքրքրական է, որ այս բառը պատահում է նաեւ Արսէն Աթողիկոսի գրուածքի մէջ Ար. Հաղորդութեան ղերմութեան իմաստով (վան [կեղեցական] բաժանման Հայաստանի եւ Արաստանի):

Ե Այժմ մնում է վարձնալ նաեւ այն բանի, որ հին Ռուսաստանը Ռոմիայի հետ միացնող անկասկած սերտ կապերի հարցը մինչեւ այժմ չի գրաւում ուսանելի լեզուի ոչ մի լուրջ հետազոտող ուղղութիւնը: Թուում է, որ արեւել ջուր թափել այս փաստի ժողովում կամ հաստատումը գտնելը համար ուսական փոխառութիւնների մէջ յարեթեան լեզուներից, ճանական նիւթերը յաճախ եւ առանձին մի սուր կերպով դոււմ էին մեր առաջը պահող ի հակէ: Բայց եղանակ, նմանահին բառերի մէջ չէ, որոնք կարող էին նաեւ պատահաբար զուգահեռ պուել: Ինչպէս օրինակ՝ յըծն յըծն յըծն, որի մէջ Rosen (Ueber die Sprache der Lazen, Philol. u. hist. Abhandlungen der k. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1843, Berlin 1845 էջ 1-38), առաջ բերելով ինչ անանիք Օծն զմն Եւ, հակառակ եր ճանաւել «սլաւոնական», մի փոխառութիւն:

Յ օ ի յայտնուել արեւելեան բարբառի մէջ պոսպիսի դէպքերում բացառութեամբ է նրանով, որ այս բարբառն առհասարակ յատուկ է Ե ի — օ գառնել:

Յ ճ ի նայապատառը կապ ունի յարեթեան Ե ճ ի ճանապարհի հետ ճանական բարբառական հոգի վրայ:

Ե Թ. Երգարանի յիշմուհոյցն յը Նէճ, Երգարան, 1893, էջ 328, 18. Դճն յըմոր Երգարան յըմոր յըմոր յըմոր յըմոր յըմոր յըմոր յըմոր:

Հայկական լեզուի ազդեցությունը շնչին է եւ աւելի ուշ ժամանակի, գուցե հայ Համշենցիների լեզուի միջոցով: Մասնաւոր ուսումնական կարող էր լինել այդ ուշ Հայկական ազդեցությունը: Ավանդական խոսուածքի վրայ, Ավանայի ձորումն է կատարուում ձեռներեց Համշենցիների մշտական երթեւեկությունը՝ ծովի միջոցով արտաքին աշխարհի հետ կապ պահպանելու համար:

Սակայն ոչ ամեն մի նմանությունը Հայկականն եւ ձաներէնի մէջ պէտք է ընդունել իբրեւ Հայկական ազդեցություն: Լինում են հակառակ երեւոյթի դեպքեր, այսինքն՝ դեպքեր ձաներէնի ազդեցութեան Հայկականի վրայ ինչպէս եւ ցոյց էի տուել իբրեւ օրինակ Ունն՝ ձորի խօսքի մէջ¹:

Բացի այդ, պէտք է յիշել, որ Հայկականը, ինչպէս եւ արմատականը որոշ չափով սոսնձագրականորէն ազգակից է ձաներէնի. նա ինքը իր մեծ մասով՝ յարեւմտական լեզու է: Աւելի եւս. Հայկականի ու արմատականի մէջ շերտաւորուած Հայաստանի նախ-արիական լեզուները կարծես աւելի մօտ են կանգնած եղել աւաններէնի եւ նոյն իսկ միագրեւերէնի ու ձաներէնի, քան թէ վրացերէնի, գոնէ մի քանի էական երեւոյթների մէջ:

Այսպիսով՝ եթէ աչքի առնել յետագոյն ազդեցությունները ձաներէնի վրայ Հայերէնի, յունարէնի եւ մասնաւոր առաջինների, ձան ու միագրել լեզուների մերձաւորությունը աւելի եւս մեծ իջ դառնայ, եւ այնու ամենայնիւ դրանք ոչ թէ մի լեզուի երկու բարբառներ են, այլ՝ երկու լեզուներ:

Ի նկատի պէտք է ունենալ ոչ միայն օտար լեզուների ազդեցությունն տակ պատմականորէն առաջ եկած զանազանակերպությունը, այլ եւ միագրելականի ու ձաներէնի պատմականորէն զարգացող մերձեցումն ու փոխադարձ նմանությունը. երկուսն էլ Հազարամեակներ անմիջական հասոյածներ են եղել: Դեպքի դրույթները, երբ Միագրելիան բաժանուում է Լազիստանից մի շերտ՝ քրիստոնէայ վրացի ու մահաբանական վրացի ազգաբնակչութեամբ, այսինքն՝ գուրիալիների, կուրիլիների, աջարցիների, շաւշեթ-իմերիկեաների ու սոսիլարիլիների մի շերտ, որոնցից մահաբանական մասը բաւականին թրքացած է նաեւ լեզուական տեսա-

կետից, համեմատապէսնոր երեւոյթ է իսկ վրացական ազդեցությունը կապուած է վրացիների, աւելի ճիշտն քարթերի ներդրումի հետ, որի սկիզբն դրած է միայն Ը. դարի վերջերին ք. յ.: Սակայն՝ վրացական պատմելի կազմուելուց յետոյ եւս ձաների սերտ յարաբերությունները միագրելների հետ չեն դադարել. — նրանք շարունակուել են ծովի միջոցով, որի ափերին բնակուում են թէ՛ միագրելների եւ թէ՛ լազերը կամ ձաները: Միագրել ու ձան լեզուների փոխադարձ ազդեցությունը առարկանում էր նաեւ այն պատճառով, որ միագրելները յաճախ կազմել են ձաների հետ քաղաքական մի ամբողջություն. մերթ իշխում էին միագրելները եւ նրանց տիրապետությունն տակ միանում էին միագրելների հետ լազերը, Միագրելիա էր կոչուում այդ ժամանակ երկիրը՝ ներկայ Միագրելիայի հիւսիսային եզրերից մինչեւ Տրապիզոն, մերթ՝ գերիշխանությունը գտնուում էր լազերի ձեռքին, եւ նոյն երկիրը՝ ներկայ Լազիկայի արեւմտեան սահմաններից մինչեւ Աբխազիա, կոչուում էր լազերի աշխարհ կամ Լազիկա, այսինքն՝ Լազիստան: Եւ աշխարհագրական այս անուանակոչությունը, որը տեղեւոր քաղաքական-ազգային յարաբերություններն էր արտացոլում, դառնում էր այնպիսի մի տեղութեան լեզուի սեպհականություն, ինչպիսին է Բիւզանդականը, որի ազդեցությունն շրջանակի, երբեմն նոյն իսկ կազմի մէջ մտնում էին յիշուած երկիրները ամբողջին կամ մասամբ:

Վերջապէս լազերէնի կամ ձաներէնի մերձեցումը միագրելականի հետ պայմանաւորուում էր նաեւ ընդհանուր վրացական ազդեցությունով. վրաց լեզուն ներգրծել է ոչ միայն միագրելականի, այլ եւ ձաներէնի վրայ: Երկու լեզուների մէջ եւս միատեսակ իւրացած են նոյն իսկ զուտ վրացական կամ քարթական բերականական երեւոյթներ, այսպէս օր.՝ քարթարականը յ 8^աով (§ 16, d): Ձաներէն լեզուի բառամիջոցի մէջ էլ է նշմարուում վրացի ազդեցությունը: Ի հարկէ վրացի փոխառուած բառերի թիւը շատ աւելի մեծ է ձաներէն լեզուի արեւելեան կամ կովորդային բարբառի մէջ, աւելի եւս մեծ է այս բարբառի եղբայրին խօսուածքների մէջ, որոնք տեղաւորուած են սահմանագլխի վրաց լեզուի հետ շփման գծի վրայ, բայց վրացական մի քանի բառերն ու ձեւերը դուրս են ձնչել ձանական համանշանակները ձաներէն լեզուի ամբողջ տարածու-

1 Къ вопросу о ближайшем фонетизме армянского (иранского) языка съ иберийскимъ (иранскимъ) языкомъ. Вост. Озд. Им. Ручс. Археол. Озд. т. XIX, էջ 971 — արտապատկերւն էջ 3:

թեան, վրայ, որ՝ քարթ (վրացական) ԳՅ ՅԱ ձեւը — երկինք — փութարինել է թէ Մին-գրեխայում եւ թէ Ղազխտանում՝ նոյն խաչքի տեղական եւ Տարազատ տուրալ-կայանն ձեւը, ուրիշքն հն ՅԱ, որը պահպանուել է սակայն, իրեւն ձեւորող, Տինգլաթթիի անուան մէջ. հն-հնն ՅԱ-Յճա կամ հն-Յճն ՅԱ-Տճա, բառացի՝ երկնքի օր¹։

Այսպիսով՝ եթէ մենք ի նկատի առնենք նաեւ այս արտաքուստ բերուած ընդհանուր գծերը, որոնք աւելի եւս նմանութիւն են տալիս ձաներէն լեզուին մինգրելականի հետ, մեր առջեւ կը կանգնին երկու վարդազ եւեթ անհատականացրած լեզուներ, որոնք թէեւ շատ մօտ են իրարու, բայց այնու ամենայնիւ ինքնուրոյն են։

Ինչն է սակայն իրաւունք տալիս ձաներէնին ուրոյն մի լեզու կոչուելու։

Ձաներէն լեզուն տարբերում է մինգրելականից գլխաւորապէս բայը. նրա մէջ ապառնիի կազմութիւնը մինգրելականին ամենեւին ծանօթ չէ (§ 87, b, A, 1). նրա մէջ կատարեալի կազմութիւնը բացառապէս ու լո՛վ է (§§ 80, 84) եւ այդպիսով ձաներէնը լո՛վ մի ընդդրութիւն ունի. նրա մէջ ներկան կազմում է լո՛վ երկու. ձայնաւոր բնաւորութիւններով՝ ճ ա եւ օ Ասով (> ո ՚) եւ ձանական խոնարհումի մէջ այսպիսով միայն երկու դաս կայ (§ 81). նրա մէջ բայից գոյացած անունների կազմութիւնը «մասդար» է (§ 103), այսպէս Յճ չե արմատից (զրիւ)՝ մինգրել աներեւոյթ Յճճճ չարա, ձան «մասդար» — ունճճճ Օճ-չարա։ Այստեղ կարիք չկայ կանգ առնելու այլ տարբերութիւնների վրայ՝ գերմանականների, մանաւանդ ցուցականների մէջ, գոյական եւ անական անունների մէջ։

Իսկ ինքնուրոյնութիւն տալիս է ձաներէն լեզուին այն որ նա ունի սեպհական բարբառներ ու խօսուածքներ, որոնք իրանց ամբողջ բազմակերպութեամբ հանդերձ, մի ամբողջութիւն են կազմում՝ իրանց լեզուագիտական կանոնների ընդհանրութեան եւ միապաղաղութեան շնորհիւ։

Ձաներէնի բարբառները յաճախ այնքան են տարբերում իրարից, որ իրանք՝ մայրենի լեզուի երկու տարբեր բարբառներով խօսող լազերը չեն հասկանում իրար։

¹ հն ՅԱ է ինքնուրոյն յայտնուելու մասին բարբառերէ անս բառարանս։

Ձաներէն լեզուի երկու բարբառները աշխարհագրականորեն տեղաւորուած են՝ մէկը — Սարպից գէպի արեւելք մինչեւ խաչքի ու Վիժէի կապաների սահմանը, միւսը — յիշուած սահմանից գէպի արեւմուտք մինչեւ Գեմար աւանը (Աթինայից գէպի արեւմուտք)։

Արեւելեան բարբառի շրջանում այժմ միայն մի փոքրիկ քաղաք կայ՝ խոպէ։ Հետագոյն տղերքը խօսում են նաեւ Բաթումի լազ կամ ձան բարբառի մասին։ Դա նոյնպէս մի Թիւրի-մացուի լինէ է, որպիսին կը լինէր, եթէ ներկայումս ընդունէին Ռիզգի ձանական բարբառը։ Ինչպէս Ռիզգում, այնպէս եւ Բաթումում կան լազեր, բայց դրանք Ղազխտանի զանազան մասերից եկողը ընակիշներ են, Բաթումում գլխաւորապէս խոպէից եւ առհասարակ արեւելեան բարբառի շրջանից, եւ մեծամասնութեան խօսուածք՝ խոպէական է, կամ պատկանում է արեւելեան բարբառի տեղերից մէկին։

Արեւելեան բարբառի առանձին մի խօսուածք գոյութիւն ունի չխաչքիների մօտ։ Չխաչքան (չխաչաւ-տու՝ հինգ-վերջանալի քարտեզի վրայ) — չորրորդ ձախ վտակն է, արդի Լազխտանի Ռասկան հատուածի մէջ, Մուրգուլ գետից, որը նոյնպէս չորրորդ ձախ վտակն է, երեք-չորս վերստ գէպի տեղեւէ¹։ Ներկայումս Չխաչքի լինել կան նաեւ անհրաժեշտ կարգաւորում՝ թուով հարկւր սուն. նրանք՝ Տաճկաստան գաղութներով, նստեցին Համլէնցիների գիւղերի ետեւ²։

Արեւմտեան բարբառի շրջանում երեք փոքրիկ քաղաք կայ, ամենամեծն է Աթինան, գայմազամի՝ Աթինայի կաղայի առաջնորդի — կայանն, յետոյ Վիժէ եւ Արխաւ կամ, ինչպէս իրանց լազերն են անուանում ձաներէն՝ Արքաւիր։

Արեւմտեան համեմատապէս լայն ձգուած բարբառը երկու խօսուածքի է բաժանուում, որոնք աշխարհագրորէն որոշուում են հետեւեալ կերպով. աթինական (A) կամ արեւմրտեան եւ վիժէ-արխաւական (V) կամ վիժէական, նոյնը եւ արեւելեան։

Արեւմտեան բարբառի աթինական կամ արեւմտեան խօսուածքը տարածուած է Աթինա

¹ Չխաչքի ձաների մասին աւելի ճիշտ տեղեկութիւնների համար եւ պարագան եւ ի. Վիտլիճէի, որը նոր լեզուագիտական մի ձամբարութիւն է կատարել գէպի Ռուսաց Լազխտան մեր յամայնութիւնն է մեր։

² Վերջին տեղեկութիւնը եւս յայտնուած է Լ. Վիժէ-Գեմարի խօսքերից։

ես պիտի գրեմ' (այստեղ), իսկ արեւմտեանի մէջ — ճոյ րե նախդիր մասնիկի միջոցով, օր.[՝] ծծծծծոց *bivarare* ես պիտի գրեմ' :

Արեւմտեան բարբառի արեւելեան (վիճե-արխաւական) եւ արեւմտեան (աթինական) խօսուածքների տարբերութիւնը նոյն Տնչանա-բանօրէն հիմնական հարցի մէջ կայանում է նրանում, որ արեւելեան խօսուածքի մէջ, այս-պէս' վիճեւում, երկու ժամանակ պահուել է Ջ կ, այժմ մեռնող, շնչաւորութիւնը (spirant) անաղարտ դրութեան մէջ, իսկ արեւմտեան խօ-սուածքի մէջ նրան փոխարինել է մ. յ — նոյն-պէս մեռնող, օր.[՝] արեւելեան ծոցոտեցի *ես ու-նեմ', մօտս կայ* վիճեւում — Յ(ա)տեցի *mi[k]on-un*, արեւմտեան խօսուածքի մէջ — ծոցոտեցի *miyonun*, արեւելեան ցոտեց, — վի-ճեւում' զոտեց, արեւմտեան խօսուածքի, մէջ տեց *ona* (< *աոտեց *yona) :

Ի հարկէ, պէտք է աչքի առնուլ բարբա-ռային երևոյթների փոխադարձօրէն խառնելը, ամենից առաջ — հայրենա խօսուածքների փո-խադարձ ազդեցութիւնը, այսպէս օր.[՝] արեւե-լեան ազդեցութիւնը խոլպէից հասնում է ոչ միայն մինչեւ Արխա, այլ եւ մինչեւ վիճէ, ուր այժմ գրեթէ սիրում է ձ կ'ն յ կ'ի, կամ կ'ի փոխարէն : Հաստ հաւանական է, որ իր իսկ արեւելեան բարբառի մէջ յ կ'ն կ'ի փոխա-նակ պահպանուում է թարթիւրէնի եւ նոյնպէս' մինգրելներէն ազդեցութեան ապկ, եւ այդ զէպեւում երբեմն այս յ կ'ով վտարուած է տեղական կ' (< կ')ն, որը սակայն արդէն ան-ցել է վիճէ, ուր եւ պահուել է, օր.[՝] այժմ Յոյնոն *իւն-ի* — երկուորեակներ Տնչում է արեւելեան բարբառի մէջ, արեւմտեան բար-բառի արեւելեան խօսուածքի մէջ — Ծոցոն *իւն-ի* եւ արեւմտեան բարբառի արեւմտեան խօսուածքի մէջ — Ծոցոն *իւն-ի* : Ի հարկէ' կան նաեւ այլ Տնչինաբանական առանձնայատկու-թիւններ բարբառների ու խօսուածքների մէջ, ինչպէս օր.[՝] — ձայնաւորների վերաբերմամբ արեւելեան բարբառը բնորոշուում է յ ա'ի, կամ ա' յ'ի — օ յ զառնալով, օր.[՝] նոյն *միսն* նորահայտ արեւելեան բարբառի մէջ նոյն *միսն* : իսկ արեւմտեան բարբառի արեւելեան խօսուածքի մէջ յ ա'ի փոխարէն յայտնուում է ա' օ, օր.[՝] միջոտո *տ-իկ-օր-ի վայրենի* միջոտո'ի կամ միջոտո'ի փոխարէն :

Արեւմտեան բարբառի արեւմտեան ու արեւելեան խօսուածքները տարբերուում են

իրարից նախ եւ առաջ այն բանով, որ դերա-նունական առաջին դէմքի նախդիրը վիճէ-արխաւական խօսուածքի մէջ Տնչում է նաեւ ձայնաւորի առաջ իրբու ծ ծ, իսկ փու խօսուած-քի, աթինականի մէջ — Տ յ, օր.[՝] *ես եմ'*, *կամ'* — արեւմտեան խօսուածքով — Տոտոց *u-ore*, իսկ արեւելեանով — Ծոտոց *u-ore* :

Աթինական խօսուածքի ենթաբարբառ-ների օր.[՝] բուլեփականի մէջ, դիտում ենք Տնչինաբանական այնպիսի փոփոխումներ, ինչ-պէս ձ կ'ի, իսկպպէս կ'ի — Ջ է ձ ց (< ց) 'ի — Ջ մ կամ ձ ց (< ձ ց) 'ի — Կ թ դառնալը եւնի :

Աւելի եւս բարբառագիտական տարբե-րութիւններ նշմարուում են յաճախ բառա-թիւրքի մէջ, օր.[՝] աթոռ արեւելեան բարբառով տոտոն *մրու-ի*, արեւմտեանով — արեւելեան խօ-սուածքի մէջ տոտոյ *օրմ* (արխաւի ենթա-բարբառ), կամ տոտոյ *օրմ* (վիճէի ենթա-բարբառ), արեւմտեան խօսուածքի մէջ Յոյնոն *իւն-ի* *աւում* *եմ'*, *խօսում* *եմ'*, արեւելեան բարբառով Յոյնոն *իւն-ի* *աւում* *եմ'*, արեւելեան խօսուածքի մէջ — արեւմտեանով — արեւելեան խօսուածքի մէջ' ար-խաւական ենթաբարբառով ծոցոն *միսն* *նի-paramidam*, վիճէի ենթաբարբառով ծոցոն *միսն* *նի-paramidam*, իսկ արեւմտեան խօսուածքի մէջ Յոյնոն *իւն-ի* *աւում* *եմ'* :

Վերել ասածին համապատասխան, աշ-խարհագրական բառակարգութեան փոխարէն ըստ աշխարհի շրջա կողմերի, կամ ըստ տեղերի անունների, ձաներէն լեզուի բարբառագիտա-կան անուանակոչութեան մէջ կարելի էր մտնել զուտ լեզուագիտական որոշումներ, այսպէս. ձաներէն լեզուի բաժանուում է երկու բար-բառների-կողորդային (guttural) եւ շնչաւորա-կան (spirant). դրանցից շնչաւորականը ստո-բարաժանուում է երկու խօսուածքների Ս (ա) խօսուածք. եւ Յ (ա) խօսուածք. Ս խօսուածքը բաժանուում է' մ եւ օ ենթաբարբառների, իսկ յ խօսուածքը — ոչ փափկացրած ենթա-բարբառի ցով եւ փափկացրած ենթաբար-բառի գով են :

Աւելի մօտիկ ծանօթութիւնը ձաներէնի հետ Տնչաւորութիւն է տալիս մեզ յարե-լեան լեզուների ներքեւ փոխադարձ յարաբե-րութիւնները աւելի պարզ բնութեւում : Առաջ այնպէս էր լուծում, որ յարեւելեան ձիւղը ան-միջպէս բաժանուում է' վրացերէն, սուանե-րէն, իմերերէն (լաջ ու միջգրել բարբառնե-րով), նախ-արիական Հայաստանի եւ այլ լե-

զուների, եւ այն ժամանակ տեսներէ եր, որ յարաբերութիւնները վրաց, սուան եւ մինգրել ազգակից լեզուների մէջ բաւականին հեռաւոր են եւ յամենայն դէպս իրար ոչ հասանար:

Այժմ մեզ համար պարզ է դառել, որ կողքէ կողք դնելով վրացերէնը, սուաներէնն ու իվերերէնը, մենք իրար հետ էինք բաղդատում ոչ թէ հասարակ լեզուներ, այլ՝ լեզուների խմբերում տարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ: Լեզուների յարեթեան ձեւը պէտք է բաժանել ոչ թէ ուղղակի լեզուների, այլ խմբերի եւ այս կամ այն ներկայ լեզուի մէջ տեսնել լով այս կամ այն խմբի ներկայացուցիչը: Այժմ փաստորէն հաստատուած է, որ մինգրելականն ու ճանականը — երկու ինքնուրոյն լեզուներ են եւ այնքան մօտ են իրար, որ կազմում են առանձին տուբալ-կայան մի խումբ: Վրացական լեզուի մէջ, ուր, ինչպէս խոստի են, ձուլուել են — քարթ ու մեսի երկու լեզուներ, որոնք նոյնքան մօտ են իրար, մենք ունենք կաշխատութեան խմբի ներկայացուցիչը: Սուան լեզուի մէջ երկու բաւականազգիք բնորոշ բարբառների իշխանականի եւ ազգայն բարբառի գոյութիւնը, նոյնպէս լեզուների է պահել մեզ այն մտքի մէջ, որ մենք այստեղ եւս գործ ունենք լեզուների խմբի հետ, արդէն ձուլանելու ճանապարհի վրայ, — բայց սուան խմբի հարցը բարդացնում է նաեւ այն հանգամանքով, որ սուաների ներկայ աշխարհագրական դրութիւնը ամենեւին չի կարող լեզունուիլ իրեն սկզբնական: Հայաստանի սահմանագիծի աշխարհագրական անուանակոչութեան մէջ, մի գաւառում, որ հայերի մօտ Գուգարը եր կոչուում, լեզուագիտական երեւոյթներ են առաջ գալիս, որոնք իրանց լուսաբանութիւնը գտնում են սուան լեզուի մէջ: Ամենից առաջ՝ դու յոգնակիրի ծն օր յետադաս մասնակի են, որ ներկայ է ի միջի այլոց նոյն գաւառի անուան մէջ *Gugar-g*՝ Եարեթեան

ձեւը մէջ ոչ մի այլ խումբ չի պահել յոգնակիր այդ ցուցիչը: Նա կայ նաեւ միայն արմատականի մէջ, ուր առանձին ցայտուն կերպով աչքի են ընկնում յարեթեան մնացորդները, իսկ արմատականից նա դու հնում անցել է հայկականի մէջ, եւ երբ աւելի հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրած լինեն սուաներէն, հայկականն ու արմատական լեզուները իրանց փոխարարձ յարաբերութիւնների մէջ, այն ժամանակ գուցէ սուանական խումբը հարկաւոր կը լինի նախ-արիական Հայաստանի լեզուներից մէկի հետ միացնել, այն է՝ նախ-արիական արմատականի հետ:

Երկրորդ տախտակի վրայ (ուսու բնագրի էջ XXIII) ցոյց է տրուած յարեթեան լեզուների տոհմագրութիւնը, ինչպէս նա ներկայանում է մեզ այժմ, ճան լեզուն՝ մեր ոյժերի ներածի չափ՝ ուսումնասիրելու յետոյ:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ մենք տալիս ենք այստեղ միայն ընդհանուր եզրակացութիւնները, իսկ ինչ վերաբերում է ներկայ աշխատութեան մէջ ժողոված եւ լոյս ընծայուող նիւթերի վրայ հիմնուած մանրամասնութիւնների, դրանք պահուում են մասնագրագետ յարեթեան լեզուների համեմատական ուսումնասիրութեան նուիրուած աշխատութեան համար: Մենք, բնական է, կ'ուզենայինք այդ միջոցն անձամբ կամ ուրիշների միջոցով լրացնել ու կազդի բերել ժողոված նիւթերը եւ մանաւանդ — բազմապատկել ճան բնագրերը:

Իմ հատընտիրի մէջ առաջ է բերած ներկայ լաւագոյն ճան բանաստեղծի — Ռեշիդ-հիւսէն ֆէրիզ-վան-օղլուի երկերը, բայց եւ առիթ չունեցաւ լազիստանի եւ Ղոնսոսի լեռների թափառական երգիչները տեսնելու, որոնք Կ. Պոսի խօսքերով "իսկապէս մի որոշ նմանութիւն ունեն միջնադարեան տրուբադուրների հետ":

Մեր ճանական հետազոտութիւնները տեղն ու տեղը կարճատեւ էին եւ անխառնափոխի:

Ինչո՞ք երբեք օրինակներ կան նաեւ ճան լեզուի մէջ (Զերականութիւն, § 48, օ, 2, 31:

1. Կիւլիէի խառնային ճամբորդութեան պատգմները, այս ինքն լեզուագիտական դիտարկութիւնները ինչու լրական խառնաբեր վերջը եւ մի քանի գրի առած բնականները լոյս կը տեսնին ներկայ ժողովածոյի մէջ:

2. Reise von Redut-Kaleh nach Trebisond. "Die kaukasischen Länder und Armenien" 'ի մէջ, Leipzig 1855, էջ 103:

¹ *g* (ջ, ջ) հայկական լեզուի մէջ յոգնակիր ցուցիչն է: Նա նոյնպէս յարեթեան ծագում ունի: Ռեշիդ *Gugar-g* անուն մէջ մենք ունենք յոգնակիր երկու վերադարձութիւնների կիսման մի դեպք: օրոնցից առաջինը, ձուլուելով բառի սկզբի հետ ընդունուած է արմատի մօտ տեղ (սեւ H. Marpet, *Tram. Armenien*, քառու, § 109, 8): Երբեթեան լեզուների մէջ, օր. վրացերէնի մէջ իրեն մնացորդ գոյութեան ունի նաեւ յն օր, իրեն յոգնակիր ցուցիչ եւ նրան դառնում ենք յուսարէն՝ Դոյադ-դոյ-ի ձեւի մէջ, որը նոյնպէս յոգնակիր երկու վերադարձութիւնների կիսման մի դեպք է ներկայացնում: Երբեք իրեն վերադարձնում

մակերեսւոյթային: Նրանք բաւական են գուցէ միայն նրա համար, որ հող պատրաստեն մի լուրջ, նիւթ սպառող հետազոտութեան համար ապագայում: Այսպէս եմ նայում ես նաեւ այսոնք հրատարակող ճաններէն լեզուի քերականութեան վրայ հատրնտիրով ու քառարանով: Սակայն իր վերնական գումարի մէջ ճաններէն լեզուի ներկայ ուսումնասիրութիւնը այժմ էլ այնքան արգասաւոր է, որ համազմունքով կարելի լինի յայտնել հետեւեալ հիմնական միտքը. եթէ լեզուների յարեթեան ճիւղի սեմականի հետ ազգակցութեան մասին տեսութիւնը եւ նրա լայն ընդհանրացումները միայն ընդունակ էին իրական,

խոհուն հետաքրքրութիւն զարթեցնել դէպ ի այնպիսի մասնաւորութիւններ, ինչպիսին են վրացական եւ ազգակից բարբառները, նրութիւն զարգացնել մեր մէջ կենսական-բազմազան հնչարանական-ձեւարանական փաստերի սիւստեմատիկ ըմբռնման համար, նրանց օրինակուն ու կանոնաւոր յարաբերութիւնների մէջ, — միակողմից կենդանի խօսուածքների, — նրանց թուում նաեւ ճանտկանի-վարահեթի նիւթերի բազմապատկմամբ միայն եւ նրանց խորասուզուած ուսումնասիրութիւններով է, որ կարող է անհրաժեշտ վերածակումը ու վերնական, անկուսկած հաստատումը ստանալ իրը մեր ընդհանուր լեզուագիտական տեսութիւնը:

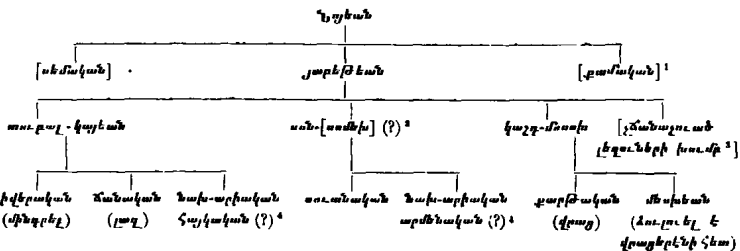
II. Թարեթեան լեզուների տոհմագրական տախտակ:

Ընտանիք.

Ճիւղեր.

Իւմեր.

Լեզուներ.

ԾԱՆՈթ 1. Որքան առ այժմ զարգուած է քամական լեզուների սեմականների հետ ունեցած յարաբերութեան հարցի մասին, յարեթեան ճիւղը աւելի մեծ է սեմականին քան թէ քամականը: Այս պատճառով եւ թոյլ տալի ինձ փոխել երեք եղբայրների անունների աւանդական կարգը, Սեմ, քամ, Թարեթ, կամ Իւմեր:

ԾԱՆՈթ 2. Հարց եմ դնում միայն այն բանի վերաբերմամբ, թէ ճիւղ է որ մեզ հայտնի ուն, կամ ունեւ լեզուն մի խումբ է կազմել սոմիականի հետ, որը արգէն անյայտացել է քարթականի եւ Նոյեան պէս արմենականի կազմի մէջ: Սուաներէնը — անպայման յարեթեան լեզու է, եւ Նոյեան — ըստ երեւոյթի — յարեթեան էր սոմիականը:

ԾԱՆՈթ 3. Հին վրաստանի եւ հին Նախարիական Հայաստանի օտահմաններից գուրս գտնուող լեզուներն են, որոնց մասին առ այժմ միայն աւելի կամ պակաս հիմնաւոր ենթադրութիւն կայ, որ նրանք ազգակից են յարեթեաններին, այսպէս օր.¹ Լուրդականը¹ բեւեռաձեւ արձանագրութիւնների մէջ եւն:

ԾԱՆՈթ 4. Հարցականի տակն է գտնուում առ այժմ ոչ թէ Նախ-արիական Հայաստանի լեզուների ազգակցութիւնը յարեթեանների հետ, այլ նրանց ճիւղը առեղ յարեթեան ճիւղի լեզուների շրջանի մէջ Նախ-արիական հայկականի եւ Նախ-արիական արմենականի մերձացոյն ազգակցութիւնը նրա պիս կամ այն խմբի հետ:

Թարգմ. Լ. Լիւսիցեան

Ն. ՄԱ/ի

